

۱- راه کارهای حکومت ساسانی برای جلوگیری از حملات اعراب بیابانگرد به ایران چه بود؟

۲- قبل از ظهور اسلام، کدامیک از مناطق شبه جزیره عربستان تحت حاکمیت ایران بود؟

اسلام در ایران؛ زمینه‌های ظهور

درس ۸

تمدن اسلامی - ایرانی

حملةٔ عرب‌های مسلمان به ایران که منجر به سقوط ساسانیان و آغاز دوران اسلامی شد، رویدادی مهم و سرنوشت‌ساز در تاریخ کشور ما به شمار می‌رود. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک، چگونگی فتح ایران توسط اعراب مسلمان و علل و آثار مهم‌ترین تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را که در دو سدهٔ نخست هجری در کشور ما به وقوع پیوست و زمینه‌های شکل‌گیری تمدن اسلامی - ایرانی را فراهم آورد، بررسی خواهید کرد.

۳- زمینه‌های سیاسی شکست حکومت ساسانیان از اعراب مسلمان را تشریح کنید

فتح ایران

فکر کنیم و پاسخ دهیم

مورخان در یک تقسیم‌بندی معروف، تاریخ ایران را به دو دورهٔ باستان و اسلامی تقسیم کرده‌اند. الف) به نظر شما مبنای این تقسیم‌بندی چیست؟ ب) با همفکری، چند ویژگی مشترک و متفاوت جامعهٔ ایران را در این دوره به یاد بیاورید.

ساسانیان و اعراب

۲ج می‌کردند، یمن نیز از زمان پادشاهی خسرو انوشیروان به تصرف ساسانیان درآمد.

اوضاع ایران در آستانهٔ حملهٔ اعراب

هم‌زمان با ظهور اسلام، وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران چندان مناسب نبود؛ زیرا حکومت ۴۰۰ سالهٔ ساسانی از یک سو، بر اثر جنگ‌های طولانی و پرخرج با روم در غرب، و نبردهای بی‌دری با اقوام بیابانگرد در مرزهای شرقی و از سوی دیگر به سبب اختلاف و نزاع بزرگان و اشراف، دچار فرسودگی و ضعف شده بود؛ به گونه‌ای که پس از خسرو پرویز در مدت کوتاهی بیش از ده تن به تخت شاهی نشستند.

در دوران باستان، قبایل بیابانگرد عرب که در مجاورت مرزهای جنوب و جنوب‌غربی فلات ایران می‌زیستند، مکرر به شهرها و آبادی‌های مرزی میهن ما هجوم می‌آوردند و پس از غارت آنها به درون بیابان‌های شبه‌جزیرهٔ عربستان عقب‌نشینی می‌کردند. به

۱ج همین دلیل، حکومت ساسانیان، علاوه بر زنجیره‌ای از پادگان - شهرها که در مرزهای جنوب‌غربی قلمرو خود ایجاد کرده بود، دولت دست‌نشانده‌ای از طایفهٔ عرب آل‌مُنذر (لخمیان) را در حیره بر سر کار آورد تا در برابر یورش اعراب بدوی از مرزهای ایران دفاع کند. در جنوب، غیر از بحرین^۱ و عمان که جزء سرزمین اصلی ایران بودند و مرزبانان ایرانی بر آنجا حکومت

۱- در سده‌های نخستین اسلامی، به بخش وسیعی از مناطق ساحلی جنوب خلیج فارس «بحرین» گفته می‌شد؛ ولی امروزه این نام بر کشور بحرین که جزیره‌ای در جنوب خلیج فارس است اطلاق می‌شود.

۴- مشکلات اقتصادی و اجتماعی ایران را در اواخر دوره ساسانیان که منجر به شکست از اعراب شد بنویسید

۵- کدام اقدام مرزهای ایران را در برابر حمله اعراب مسلمان بی دفاع کرد و چه نتیجه ای در پی داشت؟

توسط حضرت محمد ﷺ به اسلام دعوت شد، اما دعوت پیامبر را نپذیرفت و به باذان، حاکم ایرانی یمن امر کرد که به حجاز رود و آن حضرت را دستگیر و روانه تیسفون کند. البته برخی از مورخان در درستی این روایت تردید دارند. به هر حال، چون پیامبر خبر کشته شدن خسرو را به باذان داد، او به همراه دیگر ایرانیان یمن اسلام آورد. اینان پس از سلمان فارسی، نخستین گروه ایرانیانی بودند که

ج ۶

مسلمان شدند. آنان در خلال شورش‌هایی که پس از رحلت رسول خدا در شبه جزیره عربستان به وجود آمد، ایمان خود را نسبت به اسلام نشان دادند و با تمام وجود در برابر از دین برگشتگان و پیامبران دروغین جنگیدند. ج ۶

علاوه بر یمن، در زمان پیامبر، اسلام به بحرین و عمان نیز راه یافت. مرزبان‌های ساسانی این دو منطقه در مقابل سپاهیان مسلمان تاب مقاومت نیاوردند و زرتشتیان ساکن بحرین به اطاعت مسلمانان و پرداخت جزیه گردن نهادند.

نقطه چین

۴ ج
اوضاع اجتماعی نیز به دلیل جدایی و فاصله طبقات جامعه ایران از یکدیگر،^۲ اختلافات مذهبی و سرکوب مخالفان دین رسمی،^۳ تنگ نظری موبدان و دخالت آنها در امور مختلف کشور، آشفته بود. علاوه بر آن، شیوع بیماری مرگبار طاعون و طغیان شدید رودهای دجله و فرات که بندها و سدها را شکست و خسارت فراوانی به زمین‌های حاصلخیز آسورستان (بین‌النهرین/سواد/عراق) زد، ضربه سنگینی به اقتصاد ساسانیان وارد آورد. ج ۴

۵ ج
حادثه تأثیرگذار دیگری که در این اوضاع و احوال رخ داد، از میان برداشتن دولت آل منذر (لخمیان) توسط خسرو پرویز بود. اندکی پس از این ماجرا، دسته‌ای از سپاهیان ساسانی، از قبیله‌های عرب مجاور مرزهای ایران شکست خوردند.^۲ بر اثر این واقعه، عظمت قدرت ساسانیان در چشم اعراب فرو ریخت و باعث تشویق و تحریک بیشتر آنان برای هجوم به کاروان‌ها و آبادی‌های مرزی ایران شد. ج ۵

نخستین برخوردهای مسلمانان با ایرانیان

مطابق برخی روایت‌ها، خسرو پرویز از جمله فرمانروایانی بود که

کاوش خارج از کلاس

با رجوع به منابعی که دبیر معرفی می‌کند درباره سلمان فارسی تحقیق کنید و به پرسش‌های زیر درباره او پاسخ کتبی دهید:

الف) با چه انگیزه و هدفی و چگونه به مدینه رفت و مسلمان شد؟ (ب) چه خدماتی به اسلام در مدینه کرد؟ (پ) در جریان فتح ایران چه مأموریتی را به عهده گرفت؟

حمله اعراب مسلمان به ایران

سال‌ها اختلاف و نزاع در دربار ساسانی، یزدگرد سوم بر تخت نشست؛ امور کشور کمی سامان یافت و سپاه ایران با شکست مسلمانان در جنگ جسر یا پل (۱۳ق) بیشتر متصرفات آنان را پس گرفت. عمر، خلیفه دوم، جنگاوران تازه‌نفسی را که از انگیزه معنوی و مادی بالایی برای جنگیدن برخوردار بودند، روانه ایران کرد.

در شرایطی که دربار ساسانی دچار اختلاف و آشفته‌گی بود، اعراب مسلمان، در اواخر دوران خلافت ابوبکر، به منطقه سواد حمله کردند و تعدادی از آبادی‌ها و شهرهای آن منطقه را به جنگ و یا صلح گشودند، اما حملات جدی آنان به ایران در زمان خلافت عمر بن خطاب صورت گرفت. در آن زمان، پس از

۱- عرب‌هایی که از درون بیابان‌های بی‌آب و علف شبه جزیره عربستان به ناحیه آباد بین‌النهرین (میان‌رودان) در جنوب غربی ایران نزدیک می‌شدند، چون مزارع و بستان‌های سرسبز این ناحیه از دور به سیاهی می‌زد؛ آنجا را «سواد» (به معنای سیاهی) نامیدند.

۲- این جنگ در فاصله سال‌های ۶۰۱ تا ۶۰۴م در آبخوری موسوم به ذوقار (ذیقار) در جنوب کشور کنونی عراق رخ داد.

۶- ایرانیان یمن چه خدماتی به اسلام ارائه دادند؟

۷- آخرین پادشاه ساسانی چه کسی بود و در زمان او، ایرانیان طی کدام جنگ اعراب مسلمان را دادند؟

جواب: (یزدگرد سوم - جنگ جسر یا پل)

۸- چه عواملی در شکست ایرانیان در جنگ قادسیه دخیل بود؟

فعالیت ۱

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و برداشت و تحلیل خود را از آن بیان کنید.

مثنی بن حارثه، رئیس یکی از قبیله‌های عرب که در حمله به مرزهای ایران خیلی فعال بود، گفت: «در جاهلیت و اسلام با عرب و عجم جنگ کردم. به خدا سوگند که به روزگار جاهلیت یک صد عجم پرتوان‌تر از هزار عرب بود و اکنون یک صد عرب پرتوان‌تر از هزار عجم است» (طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۶۱۷).

نقطه چین

سواد با مسلمانان اشاره کرد. ضمن آنکه خبر پیروزی خیره‌کننده اعراب مسلمان بر رومیان در شام، موجب تقویت روحیه و انگیزه جنگاوران عرب در قادسیه شد.

پس از سقوط تیسفون، بقایای ارتش ساسانی در جلولایا گرد هم آمدند و با مهاجمان جنگیدند، اما شکست خوردند و بسیاری از آنان کشته شدند (۱۶ق).

اعراب مسلمان نخست در قادسیه سپاه ایران را به سختی شکست دادند (۱۴ق) و تیسفون پایتخت پراوازه ساسانیان را پس از مدتی محاصره، تسخیر کردند (۱۶ق).

از عوامل شکست قادسیه، می‌توان به اختلاف‌های داخلی ایرانیان، ناامیدی رستم فرخزاد (فرمانده سپاه ساسانی) از پیروزی و همکاری برخی دهقانان^۱ و قبیله‌های عرب ساکن

نقشه فتوحات اعراب مسلمان در ایران

۱- دهقان یا دهگان، به گروهی از زمین‌داران کوچک گفته می‌شد که در دوره ساسانی و قرون نخستین هجری، روستاها را اداره و مالیات‌ها را گردآوری می‌کردند.

۹- روند فتح ایران توسط اعراب مسلمان، پس از «جنگ نهاوند» چگونه پیش رفت؟

بحث و گفت‌وگو

به دنبال پیروزی اعراب مسلمان در جنگ‌های قادسیه و جلولاء، سرتاسر سرزمین حاصلخیز و ثروتمند سواد به تصرف آنان درآمد. با توجه به اینکه این سرزمین با جنگ گشوده شده بود، تمام اموال و املاک آنجا به عنوان غنیمت به جنگجویان مسلمان تعلق می‌گرفت؛ اما عمر، خلیفه دوم، پس از مشورت با علی ع و برخی دیگر از صحابه، از تقسیم املاک مذکور خودداری کرد. به دستور او، دهقانان و کشاورزان آن سرزمین امان یافتند و به آنان اجازه داده شد که همچون گذشته بر روی زمین‌های آنجا کشاورزی کنند و در مقابل به مسلمانان جزیه و خراج دهند.

با راهنمایی دبیر دربارهٔ علل و آثار نظامی و اقتصادی این تصمیم خلیفه دوم، بحث و گفت‌وگو کنید.

نقطه
چین

صلح گشودند^۱.

ساکنان برخی شهرها و مناطق ایران مانند همدان، ری، فارس و به خصوص شهر استخر که خاستگاه خاندان ساسانی بود، بارها بر اعراب شوریدند، اما از آنجایی که میان این شورش‌ها هماهنگی وجود نداشت، اعراب موفق به سرکوب آنها شدند.

پیروزی اعراب مسلمان در جنگ نهاوند سرنوشت حکومت ساسانی را قطعی کرد (۲۱ق). فاتحان، این پیروزی را فتح الفتوح نامیدند. به دنبال آن، سپاهیان مسلمان از هر سوی به داخل ایران پیش‌تاختند و تا دوران خلافت عثمان، بیشتر شهرها و ولایات مختلف را یکی پس از دیگری به جنگ و یا

ج ۹

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک؛ صلح‌نامه‌ها

صلح‌نامه‌های میان ایرانیان و اعراب، حاوی نکات مهمی دربارهٔ چگونگی فتح ایران و برخوردهای فاتحان و مغلوبان است. قسمت‌هایی از چند صلح‌نامه را به دقت بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آنها، پاسخ دهید.

صلح‌نامهٔ نهاوند: «[فرمانده سپاه عرب] جان‌ها و مال‌ها و زمین‌هایشان را امان می‌دهد که کسی دینشان را تغییر ندهد و از انجام ترتیبات دینشان منع نکند، مادام که هر سال به عامل خویش جزیه دهند. مادام که ره‌مانده را رهنمایی کنند، راه‌ها را اصلاح کنند و هر کس از سپاه مسلمانان را که به آنها گذر کند [یک شبانه‌روز] مهمان کنند و مادام که نیک‌خواهی کنند. اگر خیانت کردند، ذمهٔ ما از آنها بری باشد» (طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۹۶).

صلح‌نامهٔ ری: «[یکی از بزرگان شهر] پانصد هزار درهم بداد تا تازیان کسی از ایشان را نکشند و به اسیری نبرند و آتشکده‌ای را ویران نکنند، و نیز خواستند که مقدار خراج ایشان برابر خراج اهل نهاوند باشد» (بلاذری، فتوح البلدان، ص ۱۲۰).

صلح‌نامهٔ آذربایجان: «مرزبان بر همه آذربایجان از خدیفه بن یمان [فرماندهٔ سپاه مسلمانان] طلب صلح کرد و بر آن شد که هشتصد هزار درهم پردازد به آن شرط که حدیفه کسی را نکشد یا به اسیری نگیرد و آتشکده‌ای را ویران نسازد. اهل شیز^۱ را از پایکوبی در روزهای عید و انجام مراسم دیگر بازنهدارد» (همان، ص ۱۶۳).

الف) تعهدات ایرانیان و اعراب مسلمان را در این دو قرارداد صلح فهرست کنید.

ب) تعهدات اعراب مسلمان در این صلح‌نامه‌ها، دلالت بر چه مسائلی دارد؟

۱- آثار و بقایای شهر شیز یا تخت سلیمان، از جمله بقایای یکی از سه آتشکده بزرگ دوران ساسانی یعنی آتشکدهٔ آذرگشنسب که مخصوص شاهان بود، در جنوب دریاچهٔ ارومیه در استان آذربایجان غربی بر جا مانده است.

۱- نواحی کوهستانی البرز، منطقهٔ ماوراءالنهر و بخش‌های شرقی فلات ایران مانند زابل و کابل، بعدها در زمان امویان فتح شد.

۱۰- نحوه اداره امور ایران، در دوره خلفای نخستین چگونه بود؟

۱۱- نحوه برخورد اعراب با ایرانیان در دوره خلفای نخستین را با دوره امویان و عباسیان مقایسه کنید

بیشتر بدانیم

حاکمان و بزرگان محلی ایران و اعراب مسلمان

در جریان فتح ایران به ویژه پس از جنگ نهاوند، مرزبانان، دهقانان و حتی موبدان، به عنوان حاکمان و یا بزرگان محلی، از همراهی و همکاری با یزدگرد سوم دست کشیدند و هریک، براساس منافع و مصلحت خویش، با سپاهیان اعراب مسلمان که به حوزه فرمانروایی آنها می‌رسیدند، برخورد می‌کردند. برای نمونه، هرمزان، حاکم خوزستان، شهر شوشتر را مرکز فرماندهی خود قرار داد و به مقابله با اعراب برخاست، اما مهاجمان با همکاری یکی از ساکنان شهر به داخل شهر نفوذ کردند. هرمزان به اسارت افتاد و به مدینه فرستاده شد. شهرک، مرزبان فارس نیز با اعراب جنگید و کشته شد. مرزبانان برخی ولایات مانند آذربایجان و سیستان، مقاومت و جنگ در برابر سپاهیان مسلمان را بی‌فایده دانستند و به صلح با آنان رضایت دادند. برخی از حاکمان و بزرگان محلی از قبیل هیربدان^۱ نهاوند و دارابگرد، دهقان نیشابور و مرزبان توس برای نجات جان و اموال و یا حفظ موقعیت سیاسی و اجتماعی خود، با اعراب مسلمان همکاری کردند و آنان را در فتح ایران یاری دادند.

- ۱- یزدگرد سوم پس از جنگ نهاوند به سوی مرکز ایران و سپس خراسان رفت و سرانجام در سال ۶۵۱/ق، به تحریک دهقان مرو، به دست آسیابانی در نزدیکی آن شهر کشته شد.
- ۲- هرمزان در مدینه مسلمان شد و گاهی توسط خلیفه دوم مورد مشورت قرار می‌گرفت. پس از قتل عمر بن خطاب توسط فیروز نهاوندی (ابولؤلؤ)، عبیدالله بن عمر، پسر خلیفه، هرمزان را به همراه زن و دختر خردسال ابولؤلؤ و یک ایرانی دیگر، به انتقام خون پدر، به قتل رساند.
- ۳- هیربد، عنوانی برای روحانیان زرتشتی بود که از نظر رتبه پس از موبدان قرار می‌گرفتند و وظایفی چون تعلیم و تربیت، خدمت در آتشکده و قضاوت را بر عهده داشتند.

۱۲- مهاجرت قبایل عرب به ایران با چه اهدافی صورت می‌گرفت و آثار و نتایج آن را تشریح کنید

اموی در عزل و نصب حاکمان مناطق مهمی مانند خراسان و آذربایجان به طور مستقیم دخالت می‌کردند. در آن دوره، حکومت شهرها و مناطق مختلف دنیای اسلامی از جمله ایران در انحصار کامل اشرافیت اموی و سران قبیله‌های عرب متحد آنان قرار داشت. زیاد بن ابیه، پسرش عبیدالله، حجاج بن یوسف ثقفی و یوسف بن عمر از جمله معروف‌ترین والیان اموی بودند که بر عراق و ایران فرمان راندند و به ایرانیان، خواه مسلمان و خواه غیرمسلمان، ظلم زیادی کردند.

مهاجرت قبیله‌های عرب به ایران در قرن اول، از جمله رویدادهایی است که آثار و نتایج سیاسی، اجتماعی و فرهنگی قابل توجهی بر جا گذاشت. این مهاجرت‌ها از دوران فتوحات و به هدف تحکیم سلطه مسلمانان بر ایران شروع شد و در دوره امویان شدت یافت؛ برای نمونه، در زمان معاویه ۵۰ هزار مرد جنگی عرب که شمار آنان، به همراه اعضای خانواده، به چندصد هزار نفر می‌رسید، به داخل ایران کوچ کردند.

دو قرن حکومت اعراب بر ایران

الف) عصر خلفای نخستین

پس از فتح هر شهر و منطقه توسط اعراب مسلمان، به فرمان خلیفه، فردی از میان فرماندهان سپاه، سران قبیله‌ها و یا صحابه به حکومت آنجا منصوب می‌شد. از آنجاکه اعراب تجربه چندانی در کشورداری نداشتند، اداره امور دیوانی، همچون گذشته در اختیار ایرانیان باقی ماند. محاسبه و دریافت مالیات‌ها همچنان توسط دبیران و دهقانان ایرانی انجام می‌گرفت. دفترهای دیوانی مثل گذشته به خط و زبان پهلوی نوشته می‌شد و سکه‌های ضرب‌شده توسط ساسانیان همچنان در گردش بود. به‌طور کلی، اعراب مسلمان تا زمانی که نافرمانی صورت نمی‌گرفت و قراردادهای صلح نقض نمی‌شد، در اداره امور شهرها و روستاها دخالتی نمی‌کردند.

ب) دوره خلافت امویان

در زمان حکومت بنی‌امیه، مناطق مختلف ایران تحت فرمان و نظارت والی عراق اداره می‌شد؛ البته در مواقعی نیز خلفای

نقطه چین

در دوره خلفای نخستین، اعراب مسلمان تا زمانی که نافرمانی صورت نمی‌گرفت در اداره شهرها و روستاها دخالت نمی‌کردند. اما در دوره امویان حکومت شهرها و روستاها در انحصار کامل اشرافیت اموی و سران قبایل عرب بود و آن‌ها به ایرانیان خواه مسلمان و خواه غیرمسلمان ظلم و ستم زیادی می‌کردند.

۱۳- وضعیت دوگانه ایرانیان را در عصر خلافت عباسیان تجزیه تحلیل کنید

۱۴- علت اصلی جنبش های سیاسی نظامی و اجتماعی فرهنگی ایرانیان بر ضد امویان چه بود؟

۱۵- علل و عوامل جنبش های سیاسی و اجتماعی ایرانیان علیه خلافت امویان را تحلیل کنید

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر، موضوع‌های زیر را به بحث بگذارید: الف) چرا بیشتر مهاجران عرب جذب مناطق خراسان و سیستان شدند؟ ب) تداوم اختلافات کهن قحطانی و عدنانی در میان مهاجران، چه پیامدی برای خلافت امویان در ایران و به خصوص خراسان داشت؟ پ) مهاجرت گسترده اعراب مسلمان به ایران از نظر اجتماعی و فرهنگی چه نتایجی می‌توانست داشته باشد؟

جنبش های ایرانیان در دو قرن نخست هجری

الف) جنبش های دوران خلافت امویان

۱۴ج

خلافت اموی در حقیقت یک دولت عرب‌گرا بود و نسبت به غیرعرب‌ها، خشونت و نفرت خاصی نشان می‌داد و به تحقیر آنان می‌پرداخت. ایرانیان به خصوص مسلمانان ایرانی که موالی خوانده می‌شدند، در برابر رفتار تحقیرآمیز و قوم‌گرایانه بنی‌امیه، در دو بُعد سیاسی - نظامی و اجتماعی - فرهنگی عکس‌العمل نشان دادند و به مبارزه پرداختند.

۱- جنبش های سیاسی - نظامی

۱۵ج

ایرانیان که از بیدادگری امویان نسبت به خود و اهل بیت رسول خدا به ستوه آمده بودند، از هر فرصتی برای مبارزه با خلافت بنی‌امیه و پیوستن به قیام‌های ضداموی استفاده کردند. در درس ۶ این قیام‌ها را که در نهایت به سقوط حکومت امویان انجامید، مطالعه و بررسی کردید.

۲- جنبش اجتماعی - فرهنگی

۱۵ج

در بُعد اجتماعی و فرهنگی، گروهی از اندیشمندان، شاعران و نویسندگان ایرانی با سیاست تعصب و تفاخرطلبی قومی و قبیله‌ای امویان به مخالفت برخاستند و با استناد به آیات قرآن و روایات پیامبر، بر برابری تمامی اقوام تأکید کردند. البته عده‌ای از آنان در این کار افراط کردند و از طریق مقایسه زندگی

بیشتر اعراب مهاجر با همان زندگی بدوی و خانه‌به‌دوشی در واحه‌های اطراف شهرها و روستاها مستقر شدند؛ تعدادی نیز در شهرها سکونت گزیدند و محله‌هایی خاص خود به وجود آوردند. مجاورت اعراب در ابتدا برای ایرانیان ناخوشایند بود و از این‌رو، در برخی جاها مانند قم، با آنان درگیر شدند و در مواردی دیگر ساکنان محلی، آن منطقه را ترک کردند. به تدریج شرایط مناسبی برای همزیستی مسالمت‌آمیز و همکاری میان ایرانیان با مهاجران عرب، نخست در زمینه تجارت و کشاورزی و سپس در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی به وجود آمد و کم‌کم مهاجران جذب فرهنگ ایرانی شدند. ۱۲ج

۱۲ج

۱۲ج

پ) عصر خلافت عباسیان

با روی کار آمدن خاندان بنی‌عباس و انتقال مرکز خلافت از دمشق به بغداد، شرایط و اوضاع سیاسی و اجتماعی به نفع ایرانیان تغییر محسوسی یافت. برخی از سیاستمداران و دیوان‌سالاران ایرانی در حکومت عباسیان، به مناصب سیاسی و نظامی مهمی مانند وزارت، فرماندهی سپاه و حکومت شهرها و مناطق دسترسی پیدا کردند و از نفوذ و قدرت خود برای ترقی جایگاه ایران و ایرانیان در دستگاه خلافت استفاده کردند. با این حال، تداوم سلطه اعراب بر ایران و برخی اقدام‌های عباسیان، زمینه ناخشنودی و مخالفت ایرانیان با خلافت عباسی را فراهم آورد.

۱۳ج

۱۶- در خصوص «جنبش شعوبی» و «شُعوبیان» توضیح دهید.

۱۶ج

در دوره امویان گروهی از ایرانیان با مقایسه ایرانیان باستان با زندگی اعراب عصر جاهلیت به تحقیر قوم عرب پرداختند. این گروه به شعوبیان معروف شدند. جنبش شعوبی در دوره اول خلافت عباسی نیز همچنان در عراق فعال بود.

۱۶ج

۱۷- در دوره عباسیان، چه عواملی زمینه ساز قیام هایی علیه دستگاه خلافت شد؟

۱۸- جنبش های عصر عباسیان دارای چه اعتقاداتی بودند و چه تأثیری در روند حوادث داشتند؟

ج ۱۷ قیام های مختلفی در گوشه و کنار کشور شد. مهم ترین آنها جنبش هایی بود که به خونخواهی ابومسلم و یا تکریم خاطر او صورت گرفت و برای سال های متمادی عباسیان را به زحمت

ج ۱۸ انداخت. رهبران این جنبش ها دارای ترکیبی از عقاید دینی و فلسفی اسلامی و غیراسلامی مانند زرتشتی، مانوی و مزدکی بودند. هرچند این جنبش ها سرکوب شدند، اما سلطه خلفای عباسی را بر مناطق شرقی ایران، به ویژه خراسان، سست کردند و زمینه مناسبی برای شکل گیری سلسله های ایرانی در آن مناطق فراهم آورد. **ج ۱۸**

نقطه چین

ایرانیان باستان با زندگی اعراب عصر جاهلیت، به تحقیر قوم عرب پرداختند. اینان به شعویان^۱ معروف شدند. جنبش شعوبی در دوره اول عباسیان نیز همچنان در عراق فعال بود.

ب) جنبش های عصر خلافت عباسیان

گرچه خاندان بنی عباس با کوشش ایرانیان به حکومت رسیدند، اما تداوم سلطه اعراب و برخی اقدام های خلفای عباسی از قبیل قتل ابوسلمه خلال و ابومسلم، نابودی خاندان های برمکیان و سهل و سختگیری و ستم به شیعیان و اهل بیت پیامبر، نارضایتی و خشم مردم ایران را برانگیخت و زمینه ساز

ج ۱۷

جنبش های ایرانی در دوره اول خلافت عباسیان

سنباد یکی از سرداران زرتشتی ابومسلم و به قولی نایب او بود، که پس از قتل ابومسلم به دست منصور، خلیفه عباسی (۱۳۷ق)، به خونخواهی او در نیشابور قیام کرد. این قیام، کوتاه ولی خونین و هولناک بود. عده زیادی از پیروان ادیان و مذاهب مختلف در خراسان، ری و طبرستان به دور او گرد آمدند. سنباد به سرعت نیشابور، قومس، ری و قزوین را گرفت؛ ولی در جنگ با سپاه عباسی شکست خورد و اندکی بعد به دست اسپهبد طبرستان کشته شد. دستهای از هواداران سنباد، پس از مرگش به وی وفادار ماندند.	جنبش سنباد
اسحاق ترک یکی از داعیان ابومسلم و شخصیتی برجسته در میان سپاه جامگان بود و چون در میان ترکان ماوراءالنهر فعالیت می کرد، به اسحاق ترک معروف شد. وی مردم را به ابومسلم دعوت می کرد و مدعی بود که ابومسلم، فرستاده زرتشت است، نمرده؛ در کوه های ری مقیم است و در وقت معین خروج خواهد کرد. وی تنها به دعوت اکتفا کرد و هیچ گونه روبرویی میان او و پیروانش با مأموران خلافت روی نداد.	جنبش اسحاق ترک
یکی از گسترده ترین جنبش هایی که با خاطره ابومسلم گره خورده، جنبش استادسیس در بادغیس خراسان بود که حدود سال ۱۵۰ق آغاز شد. با شروع جنبش استادسیس، گروه های زیادی از مردم با بیل، پارو و تبر با او همراه و همداستان شدند. دامنه جنبش او به سیستان نیز سرایت کرد. استادسیس، با شکست عاملان خلافت، بر بسیاری از شهرها و مناطق خراسان دست یافت و بر سپاهیان عباسی در چند جنگ پیروز شد، اما سرانجام از سپاه خلیفه شکست خورد (۱۵۱ق) و در اسارت کشته شد. جنبش استادسیس هم صیغه دینی داشت. گفته شده است که او ادعای پیغمبری داشت و خود را یکی از موعودهای زرتشت می شمرد که به اعتقاد زرتشتیان پس از هر هزاره ظهور می کنند.	جنبش استادسیس
مقنع که از سرهنگان ابومسلم بود به تناسخ گرایید و مدعی شد روح خدا در جسم ابومسلم و روح ابومسلم در جسم او (مقنع) حلول کرده است. یاران او که بیشتر از روستاییان و موالی ماوراءالنهر و خراسان بودند، برای نشان دادن مخالفت خود با عباسیان، لباس سفید به تن کردند و به سپیدجامگان معروف شدند. جنبش دینی - سیاسی مقنع حدود چهارده سال در ماوراءالنهر عاملان خلافت را به خود مشغول کرد و سرانجام با ناپدید شدن رهبر جنبش در قلعه ای که محاصره شده بود، به پایان رسید (۱۶۳ق).	جنبش مقنع
جنبش بابک خرمدین یکی از بزرگ ترین جنبش هایی بود که در پیوند با نام و خاطره ابومسلم آغاز شد و سال های طولانی مایه وحشت خلیفه بغداد شد. خرمدینان، به رهبری بابک، قلعه ای مستحکم را در آذربایجان پایگاه خود قرار دادند و با نیروهای خلافت عباسی و عاملانش به مبارزه پرداختند. خرمدینان که گرایش مزدکی داشتند، مرگ ابومسلم را انکار می کردند و معتقد بودند که ابومسلم باز خواهد گشت تا عدالت را در جهان برقرار کند. این جنبش سرانجام توسط افشین، سردار ایرانی که به فرمان معتمد خلیفه عباسی مأمور جنگ با بابک شده بود، از میان برداشته شد. بابک که به اسارت درآمده بود، در بغداد به طرز بی رحمانه ای کشته شد (۲۲۳ق).	جنبش بابک

فعالیت ۳

مطالب جدول بالا را به دقت بخوانید و پاسخ پرسش های زیر را از آن استخراج کنید.

۱- از نظر دینی و مذهبی، جنبش های مذکور چه وجه مشترکی داشتند؟

۲- به لحاظ سیاسی، نکته مشترک جنبش های فوق چیست؟

۱- واژه شعوب از آیه ۱۳ سوره حجرات اقتباس شده است که شعویان برای تأیید افکار خود به آن استناد می کردند.

۱۹- چرا روند پذیرش اسلام در دوران خلافت بنی امیه کند و آهسته بوده است؟

اسلام‌پذیری ایرانیان

فکر کنیم و پاسخ دهیم

صلح‌نامه‌هایی که میان ایرانیان و اعراب مسلمان در جریان فتح ایران منعقد شد، حاوی چه شواهدی دربارهٔ روند اسلام‌پذیری مردم ایران هستند؟

مسجد فهرج - یزد

نقطه چین

روند اسلام آوردن مردم ایران

شواهد و مستندات تاریخی دلالت بر آن دارد که روند اسلام‌پذیری ایرانیان تدریجی بوده است. اگرچه بیشتر شهرها و مناطق ایران در کمتر از ۲۰ سال به تسخیر اعراب مسلمان درآمد، اما روند پذیرش اسلام، چندین قرن به طول انجامید.

از اشاره‌های کوتاه منابع تاریخی می‌توان فهمید که در خلال فتح ایران، عدهٔ کمی از ایرانیان به اسلام گرویدند. تعدادی از دهقانان و دیگر بزرگان محلی و دسته‌هایی از جنگاوران، از جمله گروه‌هایی بودند که در جریان فتح ایران مسلمان شدند؛ برای نمونه، در جنگ قادسیه، دسته‌ای از سپاه ساسانیان به دین اسلام درآمدند و به اعراب پیوستند. ساکنان شهر پادگان قزوین نیز همگی یکجا مسلمان شدند. در دوران خلافت بنی امیه نیز روند پذیرش اسلام در ایران کند بود.

رفتار غیراسلامی برخی از حاکمان اموی، محدودیت‌ها و موانعی را بر سر راه گروش به اسلام ایجاد کرد.^۲ قرار دادن مسلمانان غیرعرب در ردیف موالی و محروم کردن آنان از پاره‌ای حقوق

اجتماعی و نیز گرفتن جزیه از نو مسلمانان، از جمله این رفتارهای^۴ ناصواب بود.

به دنبال بهبود موقعیت سیاسی و اجتماعی ایرانیان در عصر خلافت عباسیان، گرایش به اسلام در ایران شتاب گرفت و سرانجام باروی کار آمدن سلسله‌های ایرانی در گوشه و کنار ایران، بیشتر ایرانیان مسلمان شدند.

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و توضیح دهید که چه برداشتی از آن دربارهٔ روند مسلمان شدن ایرانیان در فارس دارید. ابواسحاق ابراهیم بن محمد اصطخری (استخری) (د ۳۴۶ق) از مردم استخر فارس در کتاب جغرافیایی مسالک و ممالک در خصوص دین مردم فارس می‌نویسد: «در پارس گبرکان^۱ و ترساآن^۲ و جهودان^۳ باشند، و غلبه گبرکان دارند. و جهودان اندکی باشند، و کتاب‌های گبرکان و آتشکده‌ها و آداب گبرکی هنوز در میان پارسیان هست. و به هیچ ولایت اسلام چندان گبر نباشد کی در ولایت پارس - کی دار مُلک ایشان بودست» (اصطخری، مسالک و ممالک، ص ۱۲۱).

۱- زرتشتیان ۲- مسیحیان ۳- یهودیان

۲۰- مهم تری عواملی را که در اسلام آوردن مردم ایران مؤثر بودند بنویسید.

۲۱- سادات علوی چه نقشی در گرایش ایرانیان به اسلام داشتند؟

۲۰ج

پ) مهاجرت گسترده اعراب مسلمان به ایران، زمینه‌ساز آشنایی تدریجی ایرانیان با اسلام و گرویدن به آن شد.

۲۱ج

سادات علوی و شیعیانی که برای نجات از ظلم امویان و عباسیان به میهن ما پناه آوردند، نقش مهمی در این زمینه داشتند. ساکنان شهر قم و نیز شمار زیادی از مردم مازندران و گیلان، در نتیجه مهاجرت گروهی از شیعیان و علویان به دیار آنان، با اسلام آشنا و مسلمان شدند. حضور امام رضا علیه السلام و امامزادگان در ایران نیز بر توجه و گرایش اجداد ما به اسلام تأثیر داشت.

۲۱ج

عوامل مؤثر در اسلام آوردن مردم ایران

الف) اسلام دینی جهانی است و تمام مردم جهان مخاطب آن به‌شمار می‌روند. پیام برادری و برابری اسلام و سادگی مناسک و آداب اسلامی، از جمله جذابیت‌های این دین برای ایرانیان بود. ب) ساکنان ایران، خواه زرتشتی و خواه مسیحی و یهودی، یکتاپرست و معتقد به بهشت و جهنم و ظهور منجی بودند؛ بنابراین، درک و پذیرش جهان‌بینی توحیدی و پیام مکتب اسلام، برای آنان چندان دشوار و ناخوشایند نبود.

۲۰ج

۲۰ج

ضريح حرم حضرت معصومه علیها السلام - قم

حرم حضرت شاهچراغ علیه السلام - شیراز

خلاصه قسمت ب از سوال ۲۰:

ایرانیان یکتاپرست بودند و درک و پذیرش پیام اسلام برای آنان دشوار نبود.

پرسش‌های نمونه

- ۱) زمینه‌های سیاسی شکست حکومت ساسانیان از اعراب مسلمان را شرح دهید.
- ۲) روند فتح ایران پس از جنگ نهاوند، چگونه پیش رفت؟
- ۳) علل جنبش‌های اجتماعی و سیاسی ایرانیان را در دوران خلافت امویان توضیح دهید.
- ۴) چرا روند اسلام‌پذیری ایرانیان در سده نخست هجری کند بود؟
- ۵) منابع تاریخی را که در این درس به آنها استناد شده‌است، فهرست کنید.
- ۶) نمودار خط زمان دو قرن اول هجری را ترسیم کنید و رویدادهایی را که در این درس به آنها اشاره شده‌است، بر روی آن نشان دهید.

۲۲- به برخی از منابع تاریخی که در این درس مورد استناد قرار گرفتند اشاره کنید

۲۲ج

طبری، تاریخ طبری - بلاری، فتوح البلدان - اصطخری، المسالك و ممالک

۲۲ج